

Från Vättern domineras Vadstena av vasaborgen och klosterkyrkan. Den heliga Birgittas kloster gav upphov till staden som genom århundradena kommit att domineras av vårdinstitutioner och offentlig omsorg.

Till höger. Vadstena vid 1600-talets slut, kopparstick ur *Suecia Antiqua et Hodierna*.

Nedan. Den heliga Birgitta avbildad på altarskåpet från 1400-talet i Törnevalla kyrka.

VADSTENA

– statens intresse

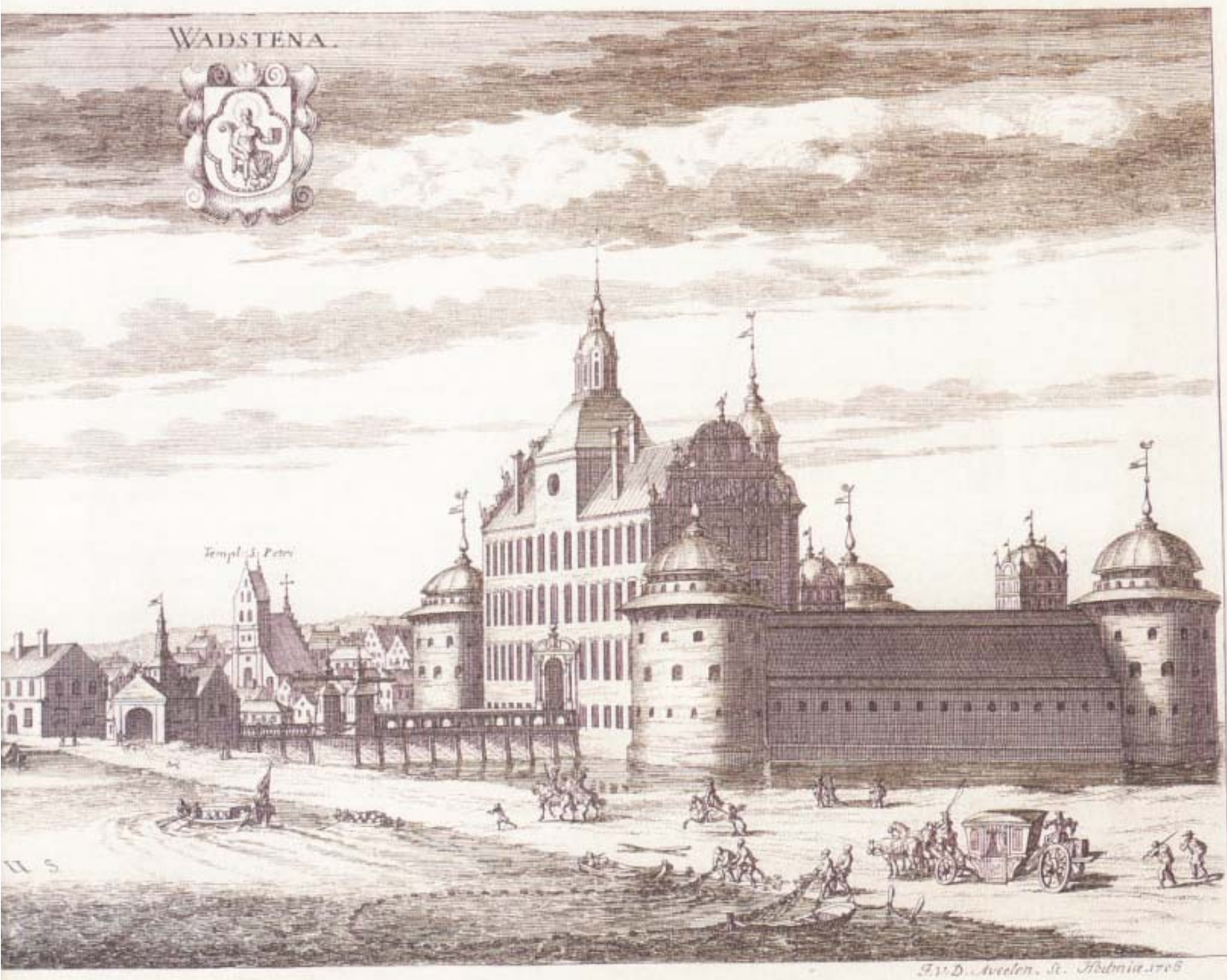
Förstagångsbesökaren i Vadstena brukar förundras över den lilla stadens många monumentala byggnader. Förutom att dessa i dag utgör viktiga estetiska inslag i stadsbilden är de också mycket påtagliga, fysiska uttryck för att Vadstena i skilda tider stått under avsevärt inflytande av politisk makt, vars omfattning ingalunda begränsat sig till själva staden. Byggnader som exem-

I få svenska städer av Vadstenas storlek har staten, i form av den civila centralmakten, så tydligt manifesterat sin närvaro.

pelvis Slottet, Bjälboättens palats och Asylen är alla manifestationer på centralmaktens inverkan och kontroll eller, om man så vill, statens intresse i Vadstena genom århundradena.

Den medeltida centralmakten

Redan vid 1200-talets mitt, före Vadstenas egentliga framväxt som stad,

förändrades trakten vid vätterstranden av den dåtida centralmakten genom det palatsbygge (Bjälboättens palats) som Birger Jarl iscensatte. I själva verket kom palatset att bli stadens embryo i och med att kung Magnus Eriksson och drottning Blanka år 1346 testamenterade palatset med tillhörande kungsgårdskomplex som grund för den heliga Birgittas klosterbygge. Uti från klostret växte sedan staden Vadstena fram under 1300-talets andra hälft och 1400-talet. I och med att kungsgården blev klostergoods minskade centralmaktens inflytande, men det upphörde ändå aldrig helt. År 1400 fick Vadstena sina stadsprivilegier av drottning Margareta och hon, liksom hennes efterträdare Erik av Pommern, disponerade en gård intill klostret för sina besök i Vadstena. Under klostertiden hölls också flera riksmöten och andra

möten av nationell politisk dignitet i Vadstena, bland annat det berömda mötet mellan Engelbrekt och riksrådet år 1434.

Helgeandshus och privathospital

Liksom i många andra städer under medeltiden fanns i Vadstena ett helgeandshus för gamla och sjuka, första gången omnämnt 1401. Klostret hade egen sjukstuga, men birgittinorden var i övrigt inte inriktad på vård. Helgeandshuset låg ute i staden, men stod under klostrets och kyrkans beskydd. Genom en inlösningsavgift utestängdes dock de allra fattigaste från helgeandshuset.

Vid 1500-talets början tycks dessutom förhållandena vid inrättningen ha varit dåliga. Sannolikt förklarar detta delvis inrättandet av en ny hospitals-

institution i Vadstena 1519. Initiativet togs av vadstena- och stockholmsborgaren, storköpmannen Märten Nilsson Skinnare. Hospitalets ändamål var att tjäna Gud samt att bereda plats för fattiga och sjuka, men även för pilgrimer. Det kom att förläggas till det gamla 'Laglösaköping', det vill säga ett område öster om klosteranläggningen vid Hospitalsgatan (nuvarande Lastköpingsgatan) och ned mot Vättern. Inom detta område hade åtminstone några tomter för ändamålet donerats till Märten Skinnare av klostret och kom på så sätt att bli stadens hospitalsområde.

Vid tidpunkten för reformationsriksdagen 1527 ägde Vadstena alltså ett helgeandshus under klostrets beskydd, och ett hospital i privat regi. Besluten vid riksdagen innebar dock att Vadstenas primus motor, birgittinklostret,

Birgittinklostret i Vadstena uppfördes under 1370-talet på platsen för Vadstena kungsgård. Folkunga-/Bjälboättens palats från 1200-talet finns ännu bevarad i nunneklostrets norra länga.

Mårten Skinnarens hus är ett av landets bäst bevarade exempel på senmedeltida bostadshus. I bakgrunden Stora dårhuset från 1757.

successivt kom att förlora inflytande. Det är också känt att kungen 1528 tog biskopshuset i Vadstena i anspråk för eget bruk. Biskopshuset blev sedan kyrkoherdeboställe genom en kunglig donation senare under seklet. Trots förändringarna kom Vadstena kloster dock att arrendera sina forna gods fram till 1540-talets mitt, då de slutgiltigt drogs in till kronan.

Redan 1532 hade kungen emellertid beslutat att de intagna på Helgeands-huset skulle föras över till hospitalet, vilket innebar att Mårten Skinnare frånhändes kontrollen över sin skapel-

se. Hela institutionen förstatligades alltså genom reformationen.

Vadstena hospital var redan tidigt en viktig anläggning. Vid 1500-talets slut omtalas det som landets näst största. Antalet anställda och intagna har säkerligen varierat kraftigt genom åren. Exempelvis redovisar räkenskaperna 62 utspisade för verksamhetsåret 1655–56. Därtill kom ett antal anställda – predikanten och förmannen, åtta tjänstefolk samt ett antal tillfälligt anställda, till exempel skogsarbetare, slätterkarlar, skrivare, smed, hovslagare med flera, totalt ett tjugotal personer.

Dessa var alltså, av allt att döma, inrymda i ett flertal mindre byggnader inom hospitalets område.

En annan effekt av statens ökande inflytande över Vadstena genom reformationen, var att staden 1544 utsågs till lokaliseringssort för en av landets nya försvarsborgar. Året därpå inleddes anläggningsarbeten i utkanten av det dåvarande stadsområdet.

Statens krigsmanshus och hospital

Efter klostrets definitiva stängning 1595 drogs dess byggnader in till kronan.

Därefter stod området troligen oanvänt i drygt 40 år. Gustav II Adolf hade visserligen planer på att använda det forna klostret som universitet, «en akademi för Göta rike», men av detta blev intet. Istället omvandlades en del av byggnaderna till ett nationellt krigsmanshus, det vill säga en statlig inrättning för före detta soldater och officerare, i början av 1640-talet. Det är inte känt hur många sådana så kallade grätalister med familjer som haft sitt uppehälle vid krigsmanshuset. Antalet varierade antagligen kraftigt utifrån behovet, men bör dock ha varit ansevärt med tanke på att institutionen hade både egen församling och skola.

Hospitalet bestod fortfarande vid 1700-talets början av ett flertal mindre byggnader. År 1704 byggdes dock en ny centralanläggning i trä med kyrksal och fem rum med plats för ett åttiotal intagna, kök samt rum för tjänstefolket. Utöver denna huvudbyggnad fanns ett antal ekonomibyggnader, bland annat 'Fataburen' (Mårten Skinnares hus). Redan vid seklets mitt revs dock centralanläggningen och ersattes med en något större motsvarighet i sten med plats för cirka 100 personer.

Vid 1700-talets mitt startade en utveckling som kom att förvandla landets hospital till sinnessjukhus. Ansvaret för de gamla och fattiga kom nu istället att läggas på socknarna och städerna. En sådan försörjningsinrättning som krigsmanshuset hade därmed spelat ut sin roll och det lades ner 1783. Även det så kallade Stora därhuset (det nuvarande Hospitalsmuseet), som uppfördes 1757 inom hospitalsområdet för enbart sinnessjuka, illustrerar denna förändring.

Lasarett och sinnessjukhus

Under 1700-talets andra hälft började också planer ta form för att inrätta ett sjukhus i Vadstena för veneriskt smittade (kurhus). Initiativet kom från det statliga Collegium medicum, men förslaget om att förlägga detta sjukhus till Vadstena kom från vadstenaläkaren Eric Rydbäck. Verksamheten startade 1795 i det forna munkklostrets och krigsmanshusets lokaler och anstalten var vid 1800-talets början en av landets största i sitt slag. Under 1840-talet började man även ta emot patienter med andra åkommor varför denna institu-

Portalen till krigsmanshuset som inrättades på 1640-talet i nunneklostret sedan klostret stängts definitivt 1595 och byggnaderna dragits in till kronan.

tion utvecklades till lasarett, övertaget av landstinget 1863 och överflyttat till nybyggda lokaler 1909.

År 1823 fattades beslut att inrätta statliga större sinnessjukhus, så kallade centralhospital. Både kurhuset och hospitalet i Vadstena tillhörde vid tid-

punkten landets största inom sina respektive områden. Därför inrättades ett av de första centralhospitalen i den vid den här tiden mycket utpräglade vårdstaden Vadstena. En utvidgning av anläggningen skedde genom att det forna nunneklostrets och krigsmanshusets lokaler togs i anspråk och vid 1800-talets mitt renoverades även det 'gamla' hospitalets huvudbyggnad vid nuvarande Lastköpingsgatan.

Centralhospitalet kunde 1895 återigen expandera då ett konkursdrabbat sockerbruks före detta lokaler togs i anspråk som 'asyl'. Under den sista (?) expansiva epoken i sjukhusets historia uppförde staten, huvudsakligen under 1950-talet, det så kallade Norra sjukhuset som kom att utgöra en helt egen 'sjukvårdsstad' i Vadstena.

Då den statliga epoken gick i graven och landstinget 1967 övertog huvudmannskapet hade Birgittas sjukhus (som institutionens moderna namn lyder) i Vadstena ca 100 anställda och ungefär lika många slutenvårdsplatser.

Björn Segrell och Claes Westling

Björn Segrell är lektor i kulturgeografi vid Linköpings universitet.

Claes Westling är arkivarie vid landsarkivet i Vadstena samt doktorand i historia vid Linköpings universitet.

Sjuksal i det gamla nunneklostret som fungerade som hospital ända fram till 1951.

Asylen vid sekelskiftet sedd från tornet på Vadstena slott.

